
Филология

УДК 811.161.3 – 085.3 (Купала)

Купалаўскія самацветы

У. А. БОБРЫК

Наша мова пастаянна ўзбагачалася і ўзбагачаецца новымі словамі, якія ў мовазнаўстве прынята называць неалагізмамі. Яны абазначаюць новыя прадметы, з’явы або з’яўляюцца іншай назвай існуючых слоў. Утварэнне неалагізмаў у мове адбываецца бесперапынна, але неаднолькава ў розныя гістарычныя перыяды яе развіцця. Для нашай нацыянальнай мовы з яе пэўнымі традыцыямі патрэбнасць у стварэнні неалагізмаў дыктавалася самім жыццём, станам развіцця навукі і тэхнікі, прагрэсам культуры і асаблівасцямі грамадскага ладу жыцця. Неабходнасць у такой групе слоў тлумачыцца і тым, што наша мова, калі набывала сваю дзяржаўнасць, адначасова павінна была развіваць функцыянальна разнастайныя стылі, а таму ўзнікала патрэба ва ўласных лексічных сродках. На раннім этапе развіцця беларускай мовы з асаблівай сілай праяўлялася імкненне захаваць спецыфічныя рысы нацыянальнай мовы, без іншамоўных запазычанняў, а таму ў той час актывізаваліся ўсе спосабы ўтварэння новых слоў на аснове ўласнага матэрыялу. Такое становішча наглядалася ў беларускай мове ў пачатку XX ст. Гэты перыяд у развіцці беларускай літаратурнай мовы знамянальны тым, што новую лексічную плынь у яе прынёс Янка Купала, каб простаай сялянскай мовай “з цэлым народам гутарку весці”. Вывучаючы жывую народную мову, засвойваючы яе незлічоныя скарбы, паэт свядома адбіраў усё самабытнае, свежае і ўводзіў у літаратурны ўжытак. Любы твор з літаратурнай спадчыны паэта, паводле трапнага азначэння Якуба Коласа, “гэта квітнеючы многакаляровы сад, гэта – своеасаблівы арнамент беларускага мастацкага слова” [1]. крыніцы сілы і выразнасці якога ў тым, што яно ўвабрала ў сябе бязмерныя багацці народнай мовы, народнай паэтычнай вобразнасці.

Адметнай рысай паэтычнага дару паэта з’яўляюцца неалагізмы, утвораныя ім самім па законах народнага словаўтварэння і словаўжытку. Гэтым самым ён даказаў жыццяздольнасць мовы свайго народа. Выдатны майстар у галіне мовы стварыў нямала новых слоў для выражэння паняццяў, з’яў рэчаіснасці. І ў тым, што “паплыло паводкаю, загуло, як вецер, слова беларускае па вялікім свеце”, немалая заслуга народнага паэта Купалы. Па слухнай заўвазе П.Глебкі, купалаўскі “ўплыў на нашу літаратуру і ў галіне мовы быў і застаецца надзвычай вялікім” [2].

Асноўным напрамкам у развіцці лексічнай сістэмы нашай мовы была арыентацыя на ўласнабеларускія рэсурсы. Прыватным праяўленнем гэтай тэндэнцыі з’яўлялася імкненне выпрацаваць сваю адметную лексіку на народна-гутарковай аснове. На гэта звяртаў увагу ў свой час Я.Ф.Карскі, калі пісаў, што “для адлюстравання якога-небудзь паняцця... трэба прытрымлівацца народнай асновы і аналогіі іншых утварэнняў падобнага роду” [3]. Кіруючыся гэтым меркаваннем, Купала не толькі ўнёс у літаратурную мову здабыткі сваёй гаворкі, але і імкнуўся папоўніць яе слоўнікавы састаў уласнымі наватворамі. У выніку гэтага ён уводзіў у літаратурны ўжытак словаўтваральныя мадэлі: **адродак** “нашчадак”, **песнярыста** “пясяр”, **пасады** “стольны, пачэсны”, **гаманіста** “гучна, звонка”.

Вельмі часта ў сваіх творах Купала выходзіў за рамкі сучаснай яму мовы з мэтай абнавіць агульнавядомыя літаратурныя словы, надаць ім свежасць, жывасць, разам з тым пашырыць магчымасці выбару лексічных адзінак пры апісанні падзей і з’яў рэчаіснасці. Агульны

сэнс гэтых слоў не змяняецца, але само гучанне надае радку непаўторнасць, адметнасць, адзінства стварэнню асаблівасцей купалаўскага стылю:

Нам продкаў **кемкасць** захавала
Шмат весцяў дзіўных з быўшых год [4];
Хто мы, адбірала нам памяць,
Чужыншчынай ціснула грудзі (II, 208);
Адвечністым шумам калышуць прастор (II, 177);
Маразнянай зімой Шуркі ставіць народ (II, 319).

Глыбокае асэнсаванне і адлюстраванне працэсу барацьбы за сацыяльнае і нацыянальнае вызваленне, перабудовы грамадства абумовілі творчыя пошукі новых моўных сродкаў асвятлення ідэй часу. Таму купалаўскія неалагізмы вызначаюцца высокай грамадзянскасцю, філасафічнасцю, рамантычнай узнёсласцю, прыўзнятасцю і пафаснасцю. Гэта словы-вобразы, словы-сімвалы, якія лёгка ўспрымаюцца чытачом, а сэнс іх раскрываецца без асаблівага намагання. Купалаўскія неалагізмы гучаць натуральна, яны такія ж жывыя, як і ўсе астатнія словы, і непарыўна вяжуцца ў радку са словамі-суседзямі ў адно жывое, арганічнае цэлае. Яны з той векавечнай кузні, з той пераплаўкі, у якой пераплаўляюцца, абнаўляюцца, фармулюцца нанова тысячы і дзесяткі тысяч слоў – моўны скарб народа.

Пакажу ім жыцця іх праўдзіву зару
Па развалінах нову **ўсябытнасць** ствару (II, 66);
Твае сівыя забабоны,
Усмерціць радыёвы гоман (IV, 186);
Ляцяць **ясназорныя** Сокалы ў небе (IV, 323);
Рэж **быстрабурных** воды запынілі (IV, 355);
Камунарцы цягнік празвалі "кукушкай" (V, 187);
То не шум баравы Шміта **ўвекапомніў**,
– Магілёў наш сівы Земляка успомніў (IV, 229).

Адзначаючы асаблівасць яркага, самабытнага почырку паэта, Максім Багдановіч пісаў, што ў яго вершах "канцы строк аж звіняць, з'яўляюцца рыфмы і пасярэдзіне верша, нават словы да яго падбіраюцца зычныя, моцныя, а калі ў мове сталеццамі гнуўшагася беларускага народа не хватае іх, дык Купала ўжывае новыя, выкананыя ім самім; ні ў аднаго нашага паэта няма такога багатага славаара, як у Купалы" [5].

У неалагізмах народнага песняра выявіўся моватворчы вопыт народа, непаўторны характар мыслення. Яны дапамагаюць стварыць лаканічныя, ёмкія, багатыя па сэнсу вобразы, малюнкi роднай прыроды, выявіць свае захапленні і адносіны да яе. Таму для іх характэрны жывапіснасць, канкрэтнасць, прадметнасць, урачыста-святочная танальнасць, незвычайны лірызм і пашчотнасць. Гэта такія словы, як **скурганіць** "амярціць, загубіць жывую душу":

Скурганіў бы душу чырванцом тваім я (V, 75);

азярняціць "засеяць":

Азярняціць (беззямельнік) поле: (II, 146);

небазор "зорнае неба", **цыгліць** "спяваць":

Не іскрыцца небазор,
Не цвіце трава-чабор,
Не цыгліць птушыны стан (II, 135);
На ўзбярэжжы ракі **шумнацечнай** (V, 71);
Дык завабма ў нашы сеці
Ясназорку волю (I, 183);
Пра яснасць зорнацветную (IV, 314).

Творчая спадчына паэта – гэта своеасаблівая гісторыя жыцця беларускага народа з яго думамі і спадзяваннямі, з яго барацьбой і перамогай. Не выпадкова многія яго творы называюць песнямі сялянскай нядолі, у якіх адбіўся ўвесь трагізм жыцця беларускага народа. Горкая была доля беларускага селяніна. Паэт называў селяніна ў сваіх вершах і мужыком, і бедняком, і лапатнікам, і беззямельнікам. Здаецца, яны адлюстроўваюць увесь сацыяльны і на-

цыянальны прыгнёт, бяспраўе. Але Я.Купала іх лічыў недастатковымі і тады смела ўводзіў новае слова **мазольнік** “бедны, бяздольны і бяздомны мужык, што жыве з мазаля”:

Пад якой страхой, мазольнік, бадзяўся? (II, 149).

У шматлікіх творах Купала ўслаўляў чалавечую і грамадзянскую годнасць працоўнага селяніна, якога ён ласкава называў **сярмяжнік**:

Во – зірні – сярмяжнік
Паганяе трактар (IV, 11).

Паэт поўны гордасці за свой народ.

Шырока прадстаўлены ў творчасці Купалы лексемы для абазначэння прадстаўнікоў пануючых класаў, прыгнятальнікаў, розных ворагаў і крыўдзіцеляў: **працэнтнік** “ліхвар”, **здзірач** “эксплуататар”:

Здзірач, працэнтнік, ліхаімца
– У мяне такі не чалавек; (II, 166);

дармажэрца “дармаед”:

Грай жа музыка! Рэж, дармажэрца! (III, 109);

захрыбетнік “нахлебнік”:

назаўсёды выгнаўшы з сваёй зямлі
дармаедаў-паноў і іншых захрыбетнікаў (VII, 309);

зарубежнік “чужаземец”:

Брыдзе, паўзе ў крыві людское па калена,
Народамі прокляты, гнусны зарубежнік (IV, 386).

Неалагізмы Купалы ахопліваюць розныя лексіка-тэматычныя групы і часціны мовы.

Некаторыя купалаўскія неалагізмы выяўляюць тэндэнцыю да пашырэння словаўтваральнага гнязда, у якім адна форма падтрымлівае другую і гэтым самым садзейнічае замацаванню яе ў мове. Зусім заканамернымі з’яўляюцца, напрыклад, утварэнні ад дзеяслова **глядзець**: **неўглядзь**, **няўгледны**, **нязгледны**, **нязгледна**, **прагледзіста**. Сінонімамі да наватвораў **неўглядзь** і **нязгледна** выступаюць адпаведнікі з літаратурнай мовы “непрыкметна, незаўважна”:

Неўглядзь за поўнач наспела часіна (I, 124);
Нязгледна час ад часу вецер праляцеў крылаты (V, 129).

Эпітэт **няўгледны** – сінонім да азначэння нябачны, утвораны ад **неўгледзець**:

І пасмай **няўгледнай** да зорак на ўсходзе
Плыве і мяняецца ў кветным крышталі (III, 61).

Вельмі блізка па гучанню да вышэйупамянутага стаіць эпітэт **нязгледны**, які выступае ў кантэксце сінонімам да слоў **неаглядны**, **бязмежны**, **бясконцы**:

Недзе-недзе губляюцца нікла са мной
Задумныя вочы ў **нязгледным** прасторы (III, 213).

Вытворным ад гэтага караня з’яўляецца і незвычайны эпітэт **прагледзіста**, які выклікае ў нашай памяці радкі абрадавай песні-заклінання:

Каб у асеці было накладзіста,
Каб на таку было ўмалоціста,
Каб у арудзе было насыпіста,
Каб у млыне было намеліста,
Каб у дзяжы было падыходзіста,
Каб у печы было падродзіста,
На сталае кроем, людзям на здароўе!

Цяжка сказаць, ці даводзілася Купалу чуць такую песню, ці звярнуў ён увагу на гэтую дзівосна ёмкую форму – накладзіста, умалоціста, насыпіста, намеліста, падыходзіста, падроціста і ці не па яе ўзору ўтварыў гучнае – **прагледзіста**. Але калі нават паэт і не чуў, мы ўсё роўна можам не сумнявацца, што Купала ішоў ад вопыту народнай моватворчасці – інтуіцыя **генія** вяла яго і падказвала, як трэба. Прыведзеныя неалагізмы з’яўляюцца полісемантычнымі і таму могуць выступаць сінонімамі да літаратурных назваў, розных па свайму значэнню. Такія

полісемантызмы надаюць творам своеасаблівы падтэкст, выклікаючы пэўныя асацыяцыі ў чытача, а мове – шматфарбнасць, большую выразнасць, робяць яе больш багатай на адценні.

Купалаўскія моўныя самацветы, яго спадчына не толькі дайшлі да сэрца беларускага народа, але і сталі здабыткам беларускай і агульначалавечай культуры, гучаць на ўсіх мовах нашай Радзімы і далёка за яе межамі.

Словатворчасць, наватарства і смеласць народнага песняра ў абыходжанні са словам не трацяць свайго павучальнага сэнсу і для сённяшняй паэзіі. Сваёй мастацкай сілай купалаўскія неалагізмы ўздзейнічаюць на людзей, вучаць клапатлівым, творчым адносінам да скарбаў роднай мовы. Сучасныя паэты плённа прадаўжаюць моўныя традыцыі Купалы. Яго шматлікія неалагізмы ўвайшлі ў нарматыўныя слоўнікі сучаснай беларускай літаратурнай мовы.

Abstract. Author's neologisms in Yanka Kupala's works, the peculiarities of their formation, use and stylistic roles are considered in the paper.

Літаратура

1. Колас, Я. Збор твораў ў 14 тамах. Т. 11. Мінск “Мастацкая літаратура”, 1976. – С.278.
2. Глебка, П. Аб мове Янкі Купалы. “Літаратура і мастацтва”, 1946, № 27 (577).
3. Карский, Е.Ф. Белорусы. Т.3. Очерки словесности белорусского племени. 3. Художественная литература на народном языке. Петроград, 1922. – С.279.
4. Купала, Я. Збор твораў у 7 тамах, Мінск “Навука і тэхніка”, V (1974). – С.96. У далейшым спасылкі падаюцца на гэта выданне ў тэксце ў дужках (том, старонка).
5. Багдановіч, М. Поўны збор твораў. Т.2. Мінск “Навука і тэхніка”, 1993. – С.280.

Гомельский государственный
университет им. Ф. Скорины

Поступило 9.03.09